

ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ КАО
АКТЕРИ ДРЖАВНОГ УДАРА

Милош Миленковић и Вељко Благојевић
Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања

Обавештајне службе, као део државног апарата који је у својој основи намењен за прикупљање важних информација потребних доносиоцима одлука, представља и важно оруђе којим државе остварују стратешке интересе ван својих граница. У остваривању тих стратешких циљева које им држава намеће, обавештајне службе реализују различите врсте операција у иностранству, па и оне које немају искључиво обавештајни карактер. Такво деловање обавештајних служби назива се субверзивно или необавештајно деловање, а реализује се кроз различите форме, међу које спада и преврат. Преврати који се остварују реализацијом државног удара, у којима обавештајне службе могу и најчешће имају своје место и улогу, предмет су овога рада. У пракси, у припреми и извођењу државног удара обично учествују оне моћније обавештајне службе које су и организационо и финансијски способне за овакву врсту сложене акције. Као један од актера државног удара, обавештајне службе налазе се у свим фазама његове реализације. Њихова улога, иако значајна за коначан успех државног удара, због природе свог деловања, обично остаје недовољно позната широј јавности. И поред тога, могуће је идентификовати методе којима обавештајне службе остварују своју улогу актера државног удара.

Кључне речи: *обавештајне службе, субверзивна делатност, преврат, државни удар*

Увод

Државни удар, као акт насилног освајања власти, и поред тога што је био предмет већег броја научних радова и експертских анализа, заслужује да се о њему и даље говори и пише, тим пре што таква форма преврата ипак није превазиђена, већ се изнова јавља, нарочито у регионима који су хронично оптерећени кризом. Сваки од изведених државних удара, било да је окончан с успехом или без њега, представља особен и непоновљиви пример. Међутим, и поред тога што је сваки од њих јединствен, могу се уочити и одређене законитости. Њиховим проучавањем, независно од раздобља у којем су се одиграли, уочено је да се државни удари одвијају у неколико фаза и да им обавезно претходи нека друштвена криза, која може бити производ противуречности унутар саме државе или, чешће – уну-

трашња криза потпомогнута спољним фактором. Посебну пажњу истраживача привлаче могући актери државних удара, њихово место и улога у преврату и мотиви. Анализом актера већине познатих државних удара дошло се до спознаје да се међу актерима у првом реду налазе националне оружане снаге, или њени делови, без чије је улоге беспредметно говорити о овој форми преврата. Одмах уз њих налазе се и обавештајне службе, без којих је тешко замислити успех превратничке акције. Насупрот њима, показало се да улога народних маса у државном удару није од пресудног значаја.

Када је реч о обавештајним службама као актерима државног удара, треба подсетити да обавештајне службе представљају део државног апарата и да њихову активност не треба посматрати независно од политичких, економских или војних интереса државе која њоме руководи. Историјски посматрано, друштвене разлике и неједнакости условиле су појаву обавештајне активности, која датира још из времена имовинског раслојавања људи, периода настанка својине, интереса, тајне и сукоба међу људима и њиховим заједницама. Неспорно је да је обавештајна служба, као организација, настала много касније од појаве обавештајних делатности. Може се рећи да тек у 17. веку долази до институционализације обавештајних служби. Већина модерних обавештајних служби, у свим познатим државама, настаје ипак тек у 19. веку, а век касније појављују се обавештајне организације и изван државног апарата. Период између два светска рата многи означавају раздобљем „тоталне шпијунаже”, на који се временски наслања и хладноратовски период, који је такође обележен значајном обавештајном активношћу свих врста, па тако и субверзивном. Иако се завршетком хладног рата осећало олакшање у обиму и интензитету обавештајних активности, то ипак не значи да долази и до њиховог прекида. Напротив, оне су и даље настављене, али свакако софистицираније.

Треба нагласити да и националне и стране безбедносно-обавештајне службе имају посебно важну улогу у реализацији државног удара. У овом раду пажња ће бити усмерена искључиво на стране обавештајне службе, као актерима државног удара. Поред чињенице да су одређени људи из тих служби актери државног удара, они и након преврата, због специфичности самих служби, остају анонимни за ширу јавност. Није ретка појава да се истина у вези са правим узроцима и актерима државних удара систематски скрива и ради политичких потреба прекраја и додатно уобличава. Поред тога, истраживања о могућем учешћу страних обавештајних служби у одређеним превратима обележена су и недовољном транспарентношћу рада тајних служби чије су активности, по природи ствари, недоступне широј јавности, али и чињеницом да њихове архиве нису до краја потпуно отворене и доступне истраживачима.

Субверзивно (необавештајно) деловање обавештајних служби

Успешно функционисање обавештајних служби, као специфичних институционалних творевина, условљено је њиховом сложеном организацијом, којом је дефинисан положај обавештајне службе у одређеном обавештајном систему, њено

место у државном апарату, овлашћења и надлежности. Савремене обавештајне службе имају сличне организационе структуре, како по хоризонталном, тако и по вертикалном нивоу, чиме се дефинише субординација, координација, надлежности, технологија рада и друго. Хоризонталним начином организовања кроз управе, дирекције, секторе, одељења и слично, дефинишу се целине и области деловања. Посматрано кроз вертикалну организацију, обавештајну службу најчешће чине: (1) централа обавештајне службе; (2) центар обавештајне службе; (3) потцентар обавештајне службе и (4) обавештајни пункт.¹ Оваква вертикална организација је начелна и могући су њени различити модалитети, што опет зависи од сваке службе појединачно. Иако се из саме организације могу сагледати правци деловања обавештајне службе, односно њени циљеви, већина података и документа која се односе на методе, снаге и средства обавештајне службе ипак представљају тајну.

Обавештајне службе треба да омогуће да се правовремено открију намере и интереси иностраног фактора, како би се, на основу тих сазнања, дефинисале најоптималније и најадекватније противмере, које су у функцији заштите сопствених националних интереса. Односи политичких структура који управљају државом и обавештајне службе врло је сложен. Да би тај сложени однос био делотворан, изабрани државни функционери треба да створе услове за професионално деловање обавештајних служби, како би остварили правовремене и функционалне резултате. Једна од најчешћих слабости која се на овој релацији јавља јесте чињеница да политички лидери не практикују да увек информишу обавештајне службе о крајњим намерама и политичким активностима.² Други проблем може да представља недовољно развијена процедура и систем контроле, што најчешће доводи до инструментализације обавештајне службе од политичких структура (политичких парија на власти), али и обрнуто, у таквим условима обавештајне службе могу да, манипулацијама или уценом појединих политичара, остварују неформалан утицај на политичке и финансијске токове у држави, али и да утичу на њену спољнополитичку оријентацију и деловање. Стога, обавештајна активност мора да буде прецизно дефинисана и усмерена од најодговорнијих државних функционера, односно мора бити успостављен ефикасан начин руковођења и контроле обавештајне службе. Једино професионално ангажовање обавештајних служби уз јасно дефинисање спољнополитичких циљева може допринети реализацији националних интереса.

Када је реч о врстама обавештајних служби, оне се могу поделити на основу више критеријума. Начелна подела обавештајних служби, коју налазимо у домаћој литератури, најчешће је следећа:

¹ Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 92.

² О односу политичке елите и обавештајне службе видети детаљније у: Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд 2010, стр. 75-80.

Врсте обавештајних служби³

Обавештајне службе извршавају веома сложене и разноврсне задатке, па се целокупна њихова активност, на основу места одвијања и циљева који се желе постићи, могу условно поделити на три облика, који се у пракси врло често преплићу, и то:

- обавештајна делатност,
- контраобавештајна делатност,
- субверзивна делатност.⁴

Обавештајна делатност односи се на мере које се спроводе ради прикупљања релевантних података о активностима и намерама појединих држава, њених органа или и о активностима и намерама неких недржавних актера, које могу бити од интереса за државу која је спроводи. Прикупљени подаци и информације даље се анализирају и достављају онима који те информације користе у процесу доношења одлука. С друге стране, контраобавештајна делатност има за циљ откривање и онемогућавање рада страних обавештајних служби. За разлику од обавештајне, контраобавештајна делатност се претежно одвија на сопственој територији, али наравно и на територији противника, али са другим циљевима и методама. Она обезбеђује заштиту виталних система важних за функционисање државе и њене безбедности, спречава шпијунажу и субверзивну делатност.

Обавештајне службе, пре свега, треба посматрати као институције које располажу релевантним информацијама. То је њихова битна одредница, посебно ако прихватимо чињеницу да правовремена и тачна информација скоро увек обезбеђује моћ онемо ко је поседује и да је, као таква, одувек имала посебан значај. Један

³ Око начина поделе и врсти обавештајних служби видети детаљније у: Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 224-226; Милан Милошевић, *Систем државне безбедности*, ВШУП, Београд, 2001, стр. 47-79; Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр. 59-68 и Обрен Ђорђевић, *Основи државне безбедности*, ВШУП, Београд, 1987, стр. 34-41.

⁴ Постоје и другачије поделе обавештајне активности, која је, како у домаћој, тако и у страниој литератури, углавном двојака, а односи се на *обавештајну делатност* и *необавештајну делатност* (примена субверзивних – тајних акција) обавештајних служби. Ова тројна подела преузета је из: Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 226.

наш истакнути криптограф је говорио: „Живимо у времену када информација има убитачну моћ. Они који владају информацијама борбенији су и јачи од оних који владају атомским наоружањем.“⁵ Поред осталих служби, или боље рећи пре свих других, обавештајне службе треба да обезбеде држави правовремене информације. Ако обавештајна делатност има за циљ прикупљање информација, контраобавештајна делатност има задатак да информације сачува. То је уједно и основна разлика између те две делатности, у односу на највиталнији ресурс којим обавештајне службе располажу, а то је информација.

Субверзивно деловање⁶, називано још и превратничко, јесте делатност обавештајних служби усмерена на контролу и/или мењање политичких прилика у другим државама. Испољава се различитим облицима, с основном намером да се у земљи или одређеном региону ојачају сопствене позиције и утиче на исход одређених догађаја и процеса, који су од интереса за онога ко те активности спроводи. Када се процени да се дипломатским и економским мерама не могу постићи жељени резултати, обавештајне службе добијају задатке да се ангажују на субверзивном плану. До јачања страног утицаја у другим земљама може се доћи пружањем подршке „угроженим“ режимима чија је политика у сагласју са страним интересима или пак тајним организовањем преврата ради довођења на власт марионетских режима.⁷

Иако многа међународна документа, која су у функцији очувања светског мира, забрањују мешање у унутрашње послове и питања других држава, субверзивна делатност обавештајних служби најчешће није адекватно санкционисана.⁸ Разлог томе можда лежи и у чињеници да већина држава жели да избегне правну регулативу наведене области и да је задржи на политичком нивоу, где су могуће различите интерпретације догађаја. Такве активности спровode обавештајне службе, чији је начин деловања, по природи ствари конспиративан, тако да не постоје довољно јасни докази о њиховој умешаности у питања друге државе, али и у чињеници да их обично спровode државе које у међународним односима представљају силу, тако да сваки покушај њихове јавне осуде није довољно гласан. Овакво стање ствари даје поруку да је овај вид остваривања спољнополитичких циљева, упркос свему, ипак јефтин и исплатив, што моћне субјекте само додатно мотивише да наставе са његовим спровођењем.

Мешање у унутрашње ствари других држава и изазивање криза била је честа појава у периоду хладног рата, када су владајући кругови појединих регионалних и светских моћника, преко својих обавештајних служби, спроводили разне субверзивне активности. Због настојања колонијалних сила да задрже утицај у својим бившим колонијама, које су и даље перципирале као своју интересну сферу, примена различи-

⁵ Aleksandar Trifoni, *Informacija-moć do koje se teško dolazi*, BeoSing, Beograd, 2005. str. 25.

⁶ Под субверзијом (лат. *subversio* – преврат, разарање, рушење) подразумева се „сложени облик институционалног насиља које карактерише индиректна и директна примена силе, односно настојање и реализација максимизованог продора таквих глобалних идеолошких, економских и културних образаца и односа по укупан профил друштва и битних друштвених и привредних усмерења, све до начина индивидуалног и колективног живљења, који омогућавају реализовање стратешког циља носилаца субверзије у одговарајуће поре друштва – објекта субверзивне пенетрације“, Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 134-135.

⁷ Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 229.

⁸ Веселин Конатар, „(Не)обавештајне операције као акти агресије“, *Култура полуса*, број 17/2012, стр. 32.

тих метода субверзивног деловања, од умешаности у свргавању легалних режима и довођењу нових – марионетских, преко изазивања различитих унутрашњих сукоба и криза и њихово контролисање, до позивања на међународну интервенцију, није била реткост.⁹ Ради реализације својих националних интереса, САД су након Другог светског рата развиле доктрину „сукоба ниског интензитета” или доктрину „специјалног рата”, у којој су у периоду од самог завршетка Другог светског рата па до почетка Вијетнамског рата, државни удар користили као једну од доминантнијих форми за замену некооперативних режима у земљама од посебног интереса.¹⁰ Разуме се да је сваком државном удару претходило изазивање политичке и економске нестабилности, стварање екстремних, најчешће десничарских организација и помагање разних криминалних структура. У позадини свих тих активности, по правилу, налазиле су се стране обавештајне службе и њихове експозитуре.

Субверзивном делатношћу обавештајних служби дестабилизује се држава према којој се делује, доводи до промене њеног устројства, односно друштвено-политичког и уставног поретка или бар владајуће елите. Најчешће се спроводи уз ослањање на одане групе унутар земље која се напада, које служе као параван, чиме се та субверзивна делатност представља као унутрашњи, а не спољашњи производ.¹¹ Тако државе покушавају да сачувају свој кредибилитет и спрече деловање међународноправних институција и осуду међународног јавног мњења.¹² Метод превратничког (субверзивног) деловања обавештајних служби¹³ спроводи се кроз следеће форме: (1) стварање и коришћење криза, (2) субверзивна пропаганда, (3) тероризам, (4) саботажа, (5) диверзија, (6) употреба специјалних снага и (7) насилни преврат.¹⁴ Треба рећи да поред обавештајних служби, које су основни носиоци, постоје и други носиоци субверзивних активности, као што су разне друштвене организације и институције политичког, културног, научног или сличног карактера, али и одређене војне формације и специјалне јединице. Преврат, као форма субверзивног или необавештајног деловања обавештајних служби, представља крајњи циљ и као таквом у пракси му најчешће претходе остале форме субверзивног деловања, што не мора бити правило, јер то зависи од процене.

⁹ Миланко Зорић, „Међународне кризе“, *Војно дело*, број зима/2010, стр. 304.

¹⁰ Boško Todorović i Dušan Vilić, *Krize – izazivanje i upravljanje krizama*, Grafo Mark, Beograd, 1997, str. 15-16.

¹¹ Саша Мијалковић, *Национална безбедност*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2011, стр. 238.

¹² Такве врсте „тајних акција” реализују се средствима којима се заправо прикривају прави актери, како се држава која те акције спроводи против друге државе у којој тежи да оствари неки утицај, не би доводила у везу с тим. Thomas C. Bruneau and Kenneth R. Dombroski, „Reforming Intelligence: The Challenge of Control in New Democracies,” *Proceedings from an international roundtable on intelligence and democracy*, Center for Civil-Military Relations, Naval Postgraduate School, Monterey, California, August 26-27, 2004, str. 11.

¹³ Када су у питању методе деловања обавештајних служби, у односу на садржај рада, оне се могу поделити на: а) метод прикупљања података и б) метод превратничког (субверзивног) деловања. Неки аутори имају другачију поделу, која је заснована на теоретском приступу који је имао Институт безбедности у Београду, али се суштински не разликује од претходне, и такође је двојака: а) метод обавештајне делатности и б) метод необавештајне делатности обавештајних служби. Видети у: Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 237 и Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр. 83.

¹⁴ Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 241.

Државни удар као облик насилне смене власти

Промена власти која није у складу са важећим законским прописима и опште-прихваћеним нормама може се сматрати превратом. Поред државног удара¹⁵, облици насилне смене власти је и пуч, који је само милитантнија форма државног удара, затим револуција, преврат устанком, који је уједно и најчешће коришћени начин насилне смене власти и страна војна интервенција која се изводи ради промене режима у земљи над којом се спроводи агресија.

Као политичка појава државни удар се појављивао у различитим временским епохама у којима је егзистирао неки од облика државе, као начин људског организовања. Историја Србије (у ширем значењу и Југославије) такође се може „похвалити“ да на својим страницама бележи такво искуство.¹⁶ Примећено је да је вероватноћа појаве државног удара у некој земљи већа уколико се такав или сличан догађај насилног преузимања власти догодио у прошлости. Овде треба посебно нагласити случајеве који се односе на такозване „слабе“ и „неуспеле државе“¹⁷. Ова тема постаје значајнија тим пре што главни проблем држава, за разлику од неких ранијих периода у релативно блиској прошлости, више није вишак, већ мањак државне моћи. Карактеристика ових држава јесте да, због лоше економске ситуације, етничких и/или верских тензија, нису у стању да на делу или целој територији државе испоруче јавна добра и гарантују безбедност својим грађанима, који због тога државну власт и не прихватају у потпуности као легитимну.¹⁸ Неefикасност државе последица је немогућности државних органа да

¹⁵ Једна од најобухватнијих и уједно најприхватљивијих дефиниција државног удара могла би бити следећа: „Државни удар је просторно уско, на центар политичке моћи, односно седиште власти, ограничена насилна завереничка војно-политичка акција коју са циљем изненадне неуставне тотално-аберативне промене у позицији носилаца врховне извршне власти у једној земљи планира и у врло кратком временском року изводи ограничен број одабраних актера из редова носилаца државне власти уз помоћ националних оружаних снага и обавештајних структура, без стварног учешћа или утицаја народних маса, а када су организатори државног удара инострани политичари и економски чиниоци и уз помоћ иностраних обавештајних структура и, ређе, оружаних снага, најчешће, и поред измене режима, са израженом тенденцијом општајања превратничке акције у оквирима постојећег друштвено-политичког уређења, као и његове заштите, при чему се нова политичка, врховна гарнитура формира по правилу из редова актера-реализатора државног удара.“ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Beograd, 1991, str. 55.

¹⁶ Случајеви који су забележени у нововековној српској историји су Мајски преврат из 1903. године и Двадесетседмартовски пуч из 1941. године. Први је везан за насилну смену власти коју је организовала група углавном нижих официра националних оружаних снага, која је резултирала убиством последњих владара династије Обреновић, краља Александра и краљице Драге, и доласком на власт Краља Петра I и династије Карађорђевић. Други случај везује се за насилну смену Намесништва са кнезом Павлом Карађорђевићем на челу и долазак на престо малолетног краља Петра II Карађорђевића на престо. Пуч је непосредно извршила група официра предвођена ваздухопловним генералима Боривојем Мирковићем и Душаном Симовићем, који ће постати и председник пучистичке владе. У припреми и реализацији овог преврата значајну улогу имале су и стране обавештајне службе, у првом реду британска. Интересантно је поменути и да су неки од актера преврата из 1903. године учествовали у плановима и припремама за преврат који ће се догодити тридесет и осам година касније.

¹⁷ Према степену снаге, државе је могуће сврстати у четири категорије: снажне државе (*strong states*), слабе државе (*weak states*), неуспеле државе (*failed states*) и урушене државе (*collapsed states*). Filip Ejdus, *Međunarodna bezbednost: teorije sektori i nivoi*, Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012, str. 148.

¹⁸ Filip Ejdus, *Međunarodna bezbednost: teorije sektori i nivoi*, Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012, str. 148.

врше своју функцију. Такво стање погодује појави разних недржавних актера, попут криминалних група и паравојних јединица, који у том безбедносном вакууму успевају да се наметну као алтернатива пружању услуга које су у ингеренцији државе, међу које свакако спада и безбедност.¹⁹ Знатно јачање одређених друштвених група потхрањује њихове амбиције за насилним преузимањем државне власти. Неминовно је да ће она група која успе да у таквим околностима успостави контролу над војним средствима у једном тренутку пожелети да, преузимањем и других функција државе, увећа и институционализује своју моћ. Стране државе, које у „слабим државама” или њиховом окружењу имају одређене интересе, који се првенствено огледају у експлоатацији природних ресурса и војном присуству, користе њихову слабост и амбиције локалних лидера и вођа недржавних актера, па уз ангажовање својих обавештајних служби помажу организовање државних удара, чиме омогућавају новим и „подобним” лидерима преузимање власти. То је посебно изражено у бившим колонијалним државама, у којима се и даље осећа јак утицај њихових бивших „власника”.

Интересантно је напоменути да се у новије време могу срести и термини попут „демократски државни удар” или „демократски пуч”, који заправо говоре о превратима у ауторитарним државама након којих се у њима успоставља демократски режим владавине. Као податак истиче се да су последице државног удара након хладног рата знатно другачије него раније, односно да изведени државни удари углавном доносе бољитак.²⁰ На тај начин се наглашава да се ове врсте државног удара организују против ауторитарних и недемократских режима, након којих оружане снаге насилно преузимају власти и у релативно кратком времену организују изборе и власт преносе на демократски изабраног лидера.²¹ Чињеница је, ипак, да иза оваквих „демократских” државних удара, по правилу, стоји нека од најмоћнијих обавештајних служби. Борба за демократију и људска права добар су алиби за међународну заједницу и јавно мњење у државама, које ангажовањем својих обавештајних служби и помагањем државних удара обезбеђују себи остваривање стратешких интереса у регионима у којима се ова врста насилног преврата спроводи. Брзо постаје јасно да су борба за демократизацију друштва и владавину права у другом плану, а да је заправо реч о интересима моћника.

Узроци државног удара могу бити различити. Они зависе од низа фактора, како од актуелног политичког и економског тренутка унутар државе преврата, тако и од међународног односа снага. Досадашњи примери државних удара указују на то да је постојање дубоке друштвене кризе, без обзира на то да ли је она доминантно политичка или економска, један од нужних почетних услова за његову реализацију. Генератори друштвене кризе која води ка преврату такође могу бити различити – унутрашњи и спољни, што у коначном може упућивати и на актере – иницијаторе државног удара. Узроци државног удара, по проф. Симеуновићу, могу бити следећи:

1. Колапсне кризе политичког система једног друштва као плод његовог недовољног или погрешног (самоусмераваног или извана диригованог) економског или политичког развитака.

¹⁹ Зоран Кековић, *Систем безбедности*, Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 252.

²⁰ Nikolay Marinov and Hein Goemans, *Cous and Democracy*, British Journal of Political Science, Cambridge University Press, 2013, стр. 22.

²¹ Ozan O. Varol, *The Democratic Coup d'Etat*, Harvard International Law Journal, Vol. 53, 2/2012, стр. 295.

1. Стратегијски економски, политички и војни интереси великих сила да стекну, одрже или повећају степен свог утицаја у том региону кроз успостављање себи оданих влада.

2. Посебни класни интереси за ефикасно предупређење (контра)револуционарног врења.

4. Нужност тренутног превазилажења политичке кризе, као један од могућих начина.²²

С обзиром на то да су „стратегички, економски, политички и војни интереси великих сила”, у анализи већег броја до сада изведених државних удара идентификовани као један од четири могућа узрока, поставља се питање: које то механизме велике силе користе да би, реализацијом државног удара у земљама од њиховог посебног интереса, оствариле стратешке циљеве? У тражењу одговора на ово питање лако се долази до претпоставке да то могу бити обавештајне службе, јер представљају најподеснији и најпоузданији механизам за такву врсту посла. Према дефиницији, државни удар карактерише постојање завереничке акције, чија је главна одлика „тајност”, што је уједно и основни принцип деловања обавештајних служби. Овом својом особенешћу обавештајне службе испуњавају један од битнијих обележја превратничког деловања, без којег би изглед на успех био сведен на минимум. Познато је и да „што је завереничка организација тајновитија, то је њена шанса да успе већа.”²³ Поред тајности у раду, постојање плана и организације, која је строгим правилима и нормама јасно дефинисана, такође су неизоставни елементи завере, који, као и претходно обележје, не недостају обавештајним службама, већ напротив – њихова су јача страна деловања.

Велике силе покушавају да остваре своје стратешке интересе, поред осталог, и изазивањем међународних политичких криза и њиховом контролом.²⁴ Међународне политичке кризе које карактерише изазивање, организовање и помагање револуција или контрареволуција, државних удара или пучева, масовних рушилачких акција индоктринисаних маса и других преврата ради свргавања власти, промене друштвеног и државног система и поретка и наметање марионетских режима и сопствених вредности и типа друштвеног уређења, најчешће су директан производ брижљивог рада обавештајних служби.²⁵ Због тога што се у међународном праву мешање у унутрашње ствари других држава на такав начин сматра недопустивим, обавештајне службе се труде да њихова умешаност у превратничке активности буде веома тешко доказива. Финансијска помоћ, односно финансирање, било опозиционих или владајућих политичких партија, ради остваривања утицаја на политичке токове у другим државама, на први поглед не представља јасно видљиву примену неког од посебних

²² Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991. str. 56.

²³ Драган Симеуновић, „Прилог одређењу научног појма завере”, Зборник: *Све сфере завере*, СКЦ, Београд, 1994, стр. 24.

²⁴ „Изазивање и управљање друштвеним кризама је један од суштинских метода спољнополитичке и војне стратегије САД-а, која је дуги низ година била позната као доктрина 'специјалног рата' (*Special Warfare*).” Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 205.

²⁵ О активностима Сједињених Америчких Држава, која су била усмерена на изазивање и управљање кризама у појединим државама у регионима Латинске Америке, југоисточне Азије и Африке и мењање непослушних режима уз помоћ своје обавештајне службе видети у: Ноам Чомски, *Шта то (уствари) хоће Америка*, Чигоја штампа, Београд, 1999.

облика силе у међународним односима. Међутим, када се зна да су тај новац и друга врста логистичке помоћи директно усмерене онима који желе и припремају насилно свргавање легално изабране власти, јасно је да финансирање државних удара или пучева представља отворено мешање у унутрашње ствари других земаља, што је по свим међународним нормама недозвољено.²⁶ Овакав начин деловања је често примењивана матрица, којом обавештајне службе спроводе у дело добијене задатке.

Утицај на реализацију и ток државног удара обавештајне службе остварују преко „агената од утицаја“²⁷, који се најчешће налазе у структурама државне и политичке власти или представљају личности високог јавног угледа и утицаја у оружаним снагама и руководством обавештајних/контраобавештајних служби.²⁸ Наиме, „агенти од утицаја“, који најчешће нису бројни, могу бити политичари, новинари, официри, дипломате, пословни људи, истакнути научници и стручњаци, естрадни и културни радници и слично. То су личности са којима се не успоставља класични агентурни однос и које се не користе за прикупљање обавештајних података, већ се, када то тренутак захтева, користе за реализацију државног удара или неке друге субверзивне активности.²⁹ Такве личности обавештајне службе редовно истражују и процењују њихове могућности и амбиције. На исти овај начин обавештајне службе остварују контакте или учествују у креирању одређених фракција и група, које им у погодном тренутку могу бити од користи. Њиховим организовањем и усмеравањем њихових активности, повећава се изглед на постизање брзог и изненадног успеха државног удара.³⁰

Поред деловања преко „агената од утицаја“, могуће је учешће страних обавештајних служби и преко обавештајца³¹ који делују као „убачени елемент“ у одређене структуре власти у држави преврата. Због изузетне осетљивости њиховог ангажовања, посебна пажња мора се посветити такозваном легендирању деташираног обавештајца³², како би се прикрила његова стварна делатност и повећала кон-

²⁶ Младен Ђорђевић и Зоран Кековић, „Управљање ризицима у тајним операцијама“, *Војно дело*, број 1/2008, стр. 114.

²⁷ Понекад се за ову врсту агената користе и други термини попут: политички агенти, идеолошки агенти, марионета, пенетрит и слично.

²⁸ Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 202.

²⁹ Милан Милошевић, „Снага неконвенцијалних дејстава“, *Војни информатор* број 6, новембар–децембар, Београд, 2004, стр. 63.

³⁰ Андреја Савић, *Обавештајне службе и национална безбедност*, Крагујевац, 2006, стр. 120.

³¹ Основна разлика између „агента“ и „обавештајца“ јесте у томе што је „обавештајца“ професионални припадник обавештајне службе и организатор обавештајне активности, док је назив „агент“ резервисан за реализатора обавештајне активности, који није у сталном радном односу у обавештајној служби, и који ту делатност обавља свесно, тајно и из различитих мотива, а који нису везани за остваривање права из радног односа (не раде за плату, иако могу добијати одређену новчану накнаду за услуге које пружају обавештајној служби). Наведено према: Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 114-115.

³² *Деташиран* (фр. *détacher*) значи одвојен, отцепљен од целине, без везе са осталим деловима; придодат, додељен. Термин „деташиран обавештајца“ односи се на обавештајца додељеног некој институцији у земљи или иностранству, ради обављања одређеног задатка.

Легенда (лат. *legenda, legere* – читати) у једном од својих значења представља измишљену причу, бајку, гатку, баснословну причу. Термин „легендиран обавештајца“ подразумева стварање контекста у којем се прикрива стварна делатност обавештајца, најчешће давањем лажног идентитета.

спиративност обавештајног рада. Ангажовање таквог лица реализује се на дугорочној основи и, поред његових изузетних способности, захтева и бриљантно планирање сваког детаља у чему учествују читави тимови. Управо због тога, то је знатно ређи начин учешћа обавештајних служби у преврату, у односу на деловање преко „агената од утицаја.” Приликом извођења државног удара обавештајне службе, својим проценама, преузимају одговорност за довођење државног удара до жељеног резултата и да ли ће се њиме оправдати цена и преузети ризик. Зато је, да би процена била правилна, потребно познавати прилике у земљи преврата и саме заверенике. Вештим руковођењем акцијом државног удара, шира се јавност ставља пред свршен чин, чиме се смањује опасност од могуће негативне реакције и деловања јавног мњења на ток и исход превратничке акције.

Улога обавештајних служби у различитим фазама реализације државних удара

Јасно је да државни удари нису, нити могу бити производ плана и акције само једног човека. Иза његове успешне реализације стоје многи, добро организовани и, свесни ризика, на акцију спремни актери. У литератури се срећу различити критеријуми на основу којих се класификују актери државног удара. Према једној подели, која се односи на хијерархијске нивое и степен поседовања моћи и утицаја у одлучивању и реализацији преврата, актере државног удара можемо поделити на четири нивоа:

– *први ниво* – на самом врху налазе се финансијери и наручиоци преврата. Ту групу чине лица из самог врха државне власти или представници крупног међународног капитала, повезани са политиком;

– *други ниво* представља центар управљања државног удара, односно штаб завереника. Овде се детаљно разрађује преврат, планирају се акције и стратегијски се управља свим завереничким групама;

– *трећи ниво* најчешће чине две помоћне групе. Задатак *прве групе* је обука превратника, обезбеђење њиховог транспорта и оперативно прикривање завереника. У овој групи најчешће су ангажовани људи са искуством, обично бивши и активни припадници специјалних јединица и обавештајних служби. Задатак *друге групе* јесте да обезбеди евакуацију у случају неуспеха акције, набављање лажних докумената и скретање пажње снагама оданим режиму, које се супротстављају преврату;

– на *четвртој нивоу* налазе се непосредни извршиоци преврата. Они су подељени у мање групе, које се припремају одвојено, за сваки објекат напада. Информација о постојању других група до њих не долази. Представници помоћних група, са трећег нивоа, са сваком групом завереника раде по индивидуалном плану. Бројни састав таквих група је од 10 до 15 лица, а понекад и више – до 100 лица, што зависи од значаја објекта који се напада и јачине његове одбране.³³

На основу ове поделе може се закључити да се стране обавештајне службе, као актери државног удара, могу наћи на свим хијерархијским нивоима, осим можда на

³³ Подела преузета од: Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегия и технологии*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 44-45.

првом. Припадници прве групе актера, инспиратори и иницијатори, у таквим случајевима су припадници владајуће елите стране државе, која ради својих интереса жели промену власти у некој другој држави. Она даје задатак да се владајући режим у некој земљи замени, што даље, на различите начине, организују и у дело спроводе припадници обавештајних служби. Циљеви којима се руководе обавештајне службе, као актери државног удара, артикулисани су на највишем државном нивоу и наравно да не представљају парцијални интерес саме службе или неких фракција унутар ње, мада се ни таква могућност не сме у потпуности искључити. Међутим, стране обавештајне службе нити могу, нити имају интереса да у државном удару буду једини актери – реализатори. Бар део актера државног удара мора бити из државе преврата и у њој поседовати одређену власт, а самим тим и контролу над одређеним механизмима државног апарата. „Државни удар могу извести било које елите које су део државног апарата. То могу бити припадници војске или служби безбедности, али и цивилна лица из врха државне власти.“³⁴ Продор до таквих личности у држави преврата, које треба да изнесу највећи терет припреме и реализације државног удара, управо је задатак обавештајне службе. Стране обавештајне службе представљају функционалну спону тих актера и интереса држава и влада које желе промену носилаца највиших функција власти у држави преврата. Државе које преко својих обавештајних служби овим актерима пружају помоћ и подршку у припреми, планирању и реализацији преврата, након насилне смене власти, новој владајућој гарнитурџи јавним политичким признањем дају легитимитет, што је често пресудно важно за успех преврата и одрживост нове власти.

За све до сада изведене државне ударе могло би се рећи да су се одиграли кроз три основне фазе: (1) фазу припреме (планирање), (2) фазу непосредног извршења и (3) фазу консолидације и стабилизације. У свим овим фазама реализације државног удара, обавештајне службе најчешће имају своје место и улогу, која, наравно, није од једнаког значаја.

Прва фаза – „фаза припреме обухвата почетне завереничке операције као што су формирање чврстог завереничког акционог језгра, стварање тајне подршке у земљи и иностранству на војном, али економском и дипломатско-обавештајном плану, ширење и продубљивање незадовољства, припрема планова за извођење следећих фаза, готову фазу непосредног извршења.“³⁵ С обзиром на то да се рачуна на фактор изненађења, као одлучујући фактор од којег зависи успех преврата, нужно је да се ова фаза реализује у потпуној тајности у којој ће се до детаља разрадити план акције. „Преврат почиње разрађивањем сценарија. На почетку се скупљају информације из свих доступних извора, које се затим анализирају. После тога, израђују се три до четири пажљиво осмишљене варијанте.“³⁶ У тим варијантама предвиђају се критичне тачке и припремају одговори на могућа „изненађења“. У овој фази преврата, улога страних обавештајних служби је вишеструко значајна и од велике је важности за прелазак на следећу фазу и,

³⁴ Jonathan M Powell & Clayton L Thyne, *Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset*, Journal of Peace Research 78(2)/2011, London, str. 251.

³⁵ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991. str. 60-61.

³⁶ Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегия и технологии*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 16.

у коначном, за успех државног удара. Осетљиве и важне информације, којима оне располажу, врло су корисне за квалитетну израду процене и плана реализације државног удара. Поред тога, финансијска и логистичка подршка обавештајних служби знатно олакшава организовање завереничког језгра, а мрежа агената омогућава продор до разних личности које могу бити од користи у наредној фази реализације државног удара. Како за прелазак на наредну фазу треба изабрати најпогоднији тренутак, тако чекање за стицање свих потребних услова може да потраје веома дуго, чак и годинама. За све то време чекања, од суштинске важности за успех јесте да се задржи тајност припреме преврата. Такође, у овој фази је пожељно и медијски припремити јавно мњење на промене које ће уследити у врху власти. Преко контролисаних медија шири се незадовољство и ствара атмосфера несигурности и неповерења према владајућој гарнитурџи. Пропаганда, као планско и намерно деловање, ставља се у функцију контролисања и промене ставова, ради стварања предиспозиција за одређени начин мишљења/понашања.³⁷ Медији имају моћ да креирају такву атмосферу у којој насилна смена власти постаје прихватљива, што новој власти обезбеђује лагоднију позицију и мањи отпор.

Друга фаза – „фаза непосредног извршења, траје у односу на друге две фазе енорно кратко време. У највећем броју државних удара ова фаза се завршава за неколико часова, најдуже неколико дана. За ову фазу је карактеристична ефикасност и висок степен координације са страним факторима, посебно уколико су они актери – организатори. Мада се власт преузима неуставно и насилно ову фазу не карактерише извођење директног физичког насиља.“³⁸ У овој фази потребно је, до детаља припремљени план спровести у дело, што је у пракси врло тешко оствариво. Стране обавештајне службе, на основу тога што располажу валидним информацијама са терена, али и ширег међународног окружења, могу бити од значајне помоћи у одређивању најпогоднијег тренутка када са акцијом треба отпочети. Али, имајући у виду да ова фаза траје врло кратко, обавештајне службе у овој фази учествују више индиректно, односно преко својих изабраних агената и одређених фракција и група унутар земље преврата. Иако стране специјалне јединице могу учествовати у овој фази, власт формално преузима неко од припадника државе у којој се преврат реализује, било да је из редова политичких или војних кругова. Правило којим треба да се руководе реализатори државног удара јесте „деловање напречац“, док је, насупрот томе, правило којим се руководе „бранитељи државе“ добијање на времену.³⁹ Управо су брзина и прецизност деловања у овој фази реализације државног удара пресудни и одлучују о успеху превратничке акције.

Трећу фазу – „фазу консолидације најчешће карактерише интензивно извођење физичког насиља масовних размера у циљу учвршћења нове власти и тоталног акционог онемогућавања реваншу склоних, збачених снага и њима оданих присталица, као и могућих следбеника. Насиље је посебно интензивно уколико један део армије остане лојалан бившем политичком врху. Ова фаза увек траје најдуже.“⁴⁰ После др-

³⁷ О начину и утицају медија на креирање јавног мњења видети у: Милена Пешић, „Медијске манипулације и јавни политички дискурс“, *Политичка ревија*, број 4/2012, Београд, стр. 161-184.

³⁸ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991. str. 61.

³⁹ Курцио Малапарте, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992, стр. 58.

⁴⁰ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991. str. 63.

жавног удара већина људи је у неверици и има осећај да се то дешава на неком другом месту, далеко од њих. Последица те неверице јесте недостатак њихове реакције, који помаже да се нове личности, које су на власт дошле државним ударом, ту и одрже.⁴¹ У овој фази реализације државног удара стране обавештајне службе посредују у обезбеђивању међународног признања нове владајуће гарнитуре. Такође, оне новим структурама могу помоћи и у откривању и неутралисању фактора који представљају сметњу новом режиму у успостављању стабилне власти.

Закључак

Све активности које обавештајне службе спроводе, биле оне обавештајног или необавештајног (субверзивног) карактера, у функцији су остварења спољне политике државе. Део стратешких циљева, који се односе на спољнополитичке интересе државе, могуће је реализовати јавним, дипломатским средствима, док се део реализује тајним, па чак и недозвољеним средствима. Циљеве који се желе постићи, као и средстава којима се они остварују, артикулишу највиши носиоци државне власти. С обзиром на то да државни удар представља насилну смену власти, што је у супротности са унутрашњим и међународним правом, такве врсте операција поверавају се обавештајним службама. Низ предности које обавештајне службе поседују чини их једним од значајнијих актера државног удара, без којих је теже, у новије време готово немогуће, организовати ову врсту преврата. Тајно деловање, доступност осетљивим информацијама и развијена мрежа агената и сарадника најважније су карактеристике сваке добро организоване службе, што јој, поред сигурног и квантитативно значајног извора финансирања, обезбеђује да успешно може да одговори оваквој врсти задатка.

У историји нису непознати државни удари иза којих су стајале обавештајне службе најмоћнијих држава света. Међутим, иако се с лакоћом може наслутити чија обавештајна служба стоји иза ког државног удара, ту је претпоставку тешко доказати, нарочито непосредно након његове реализације. Докази, попут наређења, директива, упутстава и слична документа, остају добро чувана тајна дуги низ година. Писани материјали који се односе на рад обавештајних служби обично остају у архивама служби све док се не створи довољно велика временска дистанца, тако да предметни догађај, на који се докуменат односи, више не може да нанесе дипломатску, економску или војну штету држави која се на такав, међународноправно недозвољен начин најгрубље мешала у унутрашње ствари друге државе.

Државни удар није само питање прошлости, јер као што каже чувени историчар Бродел: „Оно што је једном било испуњава услов да буде опет.”⁴² О томе нам сведоче и недавна дешавања у Украјини (2014), Египту (2013) и Малију (2012), али и она која су се збила нешто раније у Турској (1960, 1971, 1980. и 1997), Чилеу (1973), Грчкој (1974) и другим државама широм планете. Објављен је податак да је само у периоду од 1950. до 2010. године било 457 покушаја државног удара, од чега је близу половине, чак 227, било успешно. У односу на регионе, тај податак из-

⁴¹ Edward N. Luttwak, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, str. 21-22.

⁴² Фернан Бродел, *Медитеран*, Центар за геополитику, Београд, 1995, стр. 98.

гледа овако: у Европи је било 12 државних удара (са 33% успешности), у Америци 145 (са 48,3% успешности), у Африци 169 (са 51,5% успешности), на Блиском истоку 72 (са 45,8% успешности) и у Азији 59 државних удара (са 55,9% успешности).⁴³ Оваква распрострањеност државних удара указује на оправданост његовог истраживања. Једино се уз потпуно разумевање узрока, начина реализације и потенцијалних актера ове форме преврата на време могу препознати друштвене кризе које воде ка државном удару.

За сваку је државу јефтиније и корисније да уложи енергију и новац за развијање механизма за превенцију, него ли за супротстављање државном удару. Много је мудрије не дозволити да држава и друштво западну у кризу, која може да остави дугорочне и дубоке трагове на њену стабилност, и која као таква може кулминирати неком врстом преврата. Понекад је то врло тешко, поготово ако је политичка и економска стабилност државе у супротности са интересима неке од великих сила. Изградња правне и на демократским принципима уређене државе најбоља је превенција у борби против државног удара, али и других облика преврата. Важно је нагласити да обавештајне службе представљају и елемент државног апарата који и у превенцији и супротстављању насилној смени власти такође има значајну, а понекад и пресудну улогу.

Литература

[1] Бајагић Младен, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010.

[2] Бродел Фернан, *Медитеран*, Центар за геополитику, Београд, 1995.

[3] Varol O. Ozan, *The Democratic Coup d'Etat*, Harvard International Law Journal, Vol. 53, 2/2012.

[4] Глазунов Олег, *Государственный переворот – Стратегија и технологија*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006.

[5] Ђорђевић Младен и Кековић Зоран, „Управљање ризицима у тајним операцијама”, *Војно дело*, број 1/2008.

[6] Ђорђевић Обрен, *Основи државне безбедности*, ВШУП, Београд, 1987.

[7] Ејдус Филип, *Међународна безбедност: теорије сектори и нивои*, *Службени гласник* и Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2012.

[8] Зорић Миланко, „Међународне кризе”, *Војно дело*, број зима/2010.

[9] Кековић Зоран, *Систем безбедности*, Факултет безбедности, Београд, 2011.

[10] Конатар Веселин, „(Не)обавештајне операције као акти агресије”, *Култура полуса*, број 17/2012.

[11] Luttwak N. Edward, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969.

[12] Малапарте Курцио, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992.

[13] Marinov Nikolay and Goemans Hein, *Coups and Democracy*, British Journal of Political Science, Cambridge University Press, 2013.

[14] Мијалковић Саша, *Национална безбедност*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2011.

⁴³ Jonathan M Powell & Clayton L Thyne, *Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset*, Journal of Peace Research 78(2)/2011, London, str. 255.

- [15] Милошевић Милан, *Систем државне безбедности*, ВШУП, Београд, 2001.
- [16] Милошевић Милан, „Снага неконвенцијалних дејстава”, *Војни информатор*, број 6, новембар-децембар, Београд, 2004.
- [17] Powell M Jonathan & Thyne L Clayton, *Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset*, *Journal of Peace Research* 78(2)/2011, London.
- [18] Савић Андреја, Делић Милан и Бајагић Младен, *Безбедност света – од тајности до јавности*, Београд, 2002.
- [19] Савић Андреја, *Обавештајне службе и национална безбедност*, Крагујевац, 2006.
- [20] Савић Андреја, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000.
- [21] Симеуновић Драган, *Државни удар или револуција*, Simtrade, Београд, 1991.
- [22] Симеуновић Драган, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989.
- [23] Симеуновић Драган, „Прилог одређењу научног појма завере”, *Зборник: Све сфере завере*, СКЦ, Београд, 1994.
- [24] Симеуновић Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.
- [25] Стајић Љубомир, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011.
- [26] Todorović Вошко i Vilić Dušan, *Krize – izazivanje i upravljanje krizama*, Графо Марк, Београд, 1997.
- [27] Trifoni Aleksandar, *Informacija – моћ до које се теško долази*, BeoSing, Београд, 2005.
- [28] Thomas C. Bruneau and Kenneth R. Dombroski, "Reforming Intelligence: The Challenge of Control in New Democracies," *Proceedings from an international roundtable on intelligence and democracy*, Center for Civil-Military Relations, Naval Postgraduate School, Monterey, California, August 26-27, 2004.
- [29] Чомски Ноам, *Шта то (уствари) хоће Америка*, Чигоја штампа, Београд, 1999.